

Səməd Vurğunun “Hürmüz və Əhrimən” dramı: gerçəkliyin əfsanə donu

İslam Sadiq

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Annotasiya. Dahi Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun bir neçə yarımçıq əsəri var. Onlardan biri də “Hürmüz və Əhrimən” dramıdır. Bu əsər 1943-cü ildə yazılıb, lakin tamamlanmayıb. Səməd Vurğun özü onu Böyük Vətən müharibəsinə həsr etdiyini söyləyib. Bu məqalədə əsərin yarımçıq qalmasının səbəbləri araşdırılmış, onun Böyük Vətən müharibəsinə yox, 1937-ci il repressiyasına həsr olunduğu haqqında yeni fikirlər irəli sürülüb.

Açar sözlər: Səməd Vurğun, “Hürmüz və Əhrimən”, dram, müharibə

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 12.04.2020; qəbul edilib – 23.04.2020

The drama “Hurmuz and Ahriman” by Samed Vurgun: legend dress of reality

İslam Sadiq

Doctor of Philological Sciences

Institute of Folklore of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Abstract. Great Azerbaijani poet Samed Vurgun has several unfinished works. One of them is the drama “Hurmuz and Ahriman”. This work was written in 1943, but has not been finished. Samed Vurgun said that he dedicated this work to the Great Patriotic War. But there is no fact in this drama about that it was written on the Great Patriotic War. Unfortunately, all these issues have not been resolved. Though there is a great need for studying this work. In this article was investigated the reason why the work remains unfinished, and mentioned new opinions that it has not dedicated to the war, but the repression of 1937.

Keywords: Samed Vurgun, “Hurmuz and Ahriman”, drama, war

Article history: received – 12.04.2020; accepted – 23.04.2020

Giriş / Introduction

Səməd Vurğunun bir çox yarımçıq əsərləri var. Onlardan biri də “Hürmüz və Əhrimən” dramıdır. Bu əsəri Səməd Vurğun dramaturgiyasının hərtərəfli araşdırıcısı akademik Məmməd Arif dramatik poema adlandırıb: “Müharibənin ən qızgın dövründə yazmağa başladığı “Hürmüz və Əhrimən” dramatik poemasında şair xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsini fantastik şəkildə təəcəssüm etdirmiş, mücərrəd şəkildə olsa da, şəər, ölümə, fəlakətə son qoymaq, bəşəriyyəti əbədi işıqlığa, səadətə qovuşdurmaq məqsəlinə toxunmuşdur” [1, s.155]. Əsər Səməd Vurğunun “Əsərləri”nin altı cildliyində də poemalarla birlikdə nəşr edilmişdir. Lakin Bəxtiyar Vahabzadə onu dram adlandırmış və fikrini belə əsaslandırmışdır: “Şairin külliyyatının akademik nəşrini tərtib edənlər həmin əsəri (“Hürmüz və Əhrimən” – İ.S.) poema kimi təqdim etsələr də, bircə, bu, dram olacaqmış. Biz bu hökmü əsərin yalnız dialoqlar əsasında yazıldığına görə vermirik. Bircə səhnədə təsvir olunan

Əlimizdə olan faktların təhlili göstərir ki, Prokofyev "İnsan" dramını oxumamışdı, çünki o rus dilinə çevrilməmişdi. Həmin vaxt yalnız əsərin rus dilinə zəif sətri tərcüməsi vardı ki, onun da Prokofyevin əlinə düşdüyü ağılaban deyil. Prokofyevin onu Azərbaycan dilində oxuduğuna da inanmaq olmaz. Deməli, Prokofyev yazını sifarişlə yazmışdı. Sifarişin də, əsərin məzmunu haqqındakı bilgilərin də Azərbaycandan verildiyinə heç bir şübhə yoxdur. Bütün bunları hamıdan yaxşı bilən Səməd Vurğun prokofyevlərə və onları öyrədənlərə cavab olaraq Azərbaycan KP MK-ya yazdığı məktubda deyirdi: "Əvvəla, onu deyim ki, mən müasir adamam, sovet yazıçısıyam və kommunistəm. Özüm də Zərdüşün fəlsəfəsini, onun böyük humanist mənasını bizim zəmana üçün köhnəlmiş hesab etmirəm.

İkincisi, mən xalqın bir nümayəndəsi kimi çoxəsrlik milli ideologiyamızın və fəlsəfəmizin, həmçinin psixologiya və xalqımızın bütün nəciibliyini mühafizə edirəm. Bu isə mənə marksizmi dərk etməyə nəinki mane olmur, bəlkə daha artıq imkan verir... Üçüncüsü, əgər mən müharibəni görməseydim, ola bilər ki, mənim təsəvvürümdə heç xeyir-şər fəlsəfəsi də doğmazdı. Lakin fəşiş şəri bizim üçün təhlükə törəyəndə bizim bütün partiya, dövlət və ictimai mətbuatımız deyirdi: fəşiş insanlığa ölüm gətirir. Fəşiş şərindən mənbəyidir, fəşiş insan zəkasını məhv edir, fəşiş qara qüvvələrin qələbəsini təsdiq edir. Belə bir tarixi dövrdə xeyir və şər fəlsəfəsinin yenidən gündəmə gəldiyini qanunauyğun hesab etmək lazımdır və bu qədim mübarizəyə mücərrəd bir şey kimi deyil, fəşişin cinayətlər törətdiyi bir dövrdə daha artıq konkret bir mübarizə kimi baxmaq lazımdır". (Bu məktubun əsl Səməd Vurğunun M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi arxivində saxlanır.)

Öncə onu deyim ki, həmin vaxt MK-ya yazılmış məktubda Zərdüş fəlsəfəsini bəyənmək, onun humanizmindən danışmaq, milli ideologiya, milli fəlsəfə, milli psixologiya və əxlaq ifadələrini dilə gətirmək böyük cəsarət istəyirdi. Həmin dövrdə belə bir cəsarətli məktubu yalnız Səməd Vurğun yazıb bilərdi.

Səməd Vurğunun məktubu bizə çox şey deyir. Mehdiqan Vəkilovun dediyi kimi, "əsərin bir neçə parçası yazılmışdısa", bəs onlardan bu gün niyə cəmi bir parça qalıb? O da "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunduğuna görə. Böyük inamla demək olar ki, sonrakı parçalarda prokofyevlərə sifariş verən iblislərin obrazları bir qədər də açılmış, tanınacaq səviyyədə verilmiş, Səməd Vurğun da "İnsan" dramı tamaşaya qoyulan kimi başlayan hücumları dənə-dənə ölçüb-biçərək onları məhv etmişdir. Biz bu fikrin üstündə ona görə inamla dayanmışıq ki, həm M.Vəkilovun yazdıqlarının doğruluğuna şübhəmiz yoxdur, həm də "Hürmüz və Əhrimən" və "İnsan" dramları haqqındakı "tənqidi fikirlər" bir-birilə tam üst-üstə düşür. Adama elə gəlir ki, bu "tənqidi fikirlərin" hamısı bir beyindən süzülüb düşüncələrdir. Onların qərəzlə yönləndirildiyini deyə bilərik.

Səməd Vurğunun yuxarıda dediklərindən nəticə çıxararaq B.Vahabzadə və C.Abdullayev də "Hürmüz və Əhrimən" dramının mövzusunun "Avesta"dən götürüldüyünü, lakin Böyük Vətən müharibəsinə bəsləndiyini söyləmişlər. Lakin zəviyyəyə başqa cürdür. Səməd Vurğunun həmin məktubu yazmasının və əsərinin müharibəyə bağlamaqlarının səbəbi bilinəndən sonra gərək olanı mətnin özündə axtarmaq lazımdır.

Səməd Vurğun dramın birinci hissəsində dənə-dənə iblisin adını çəkir. Bu iblis şairin şeirlərindən bizə tanışdır. 1920-ci ildən 1937-ci ilə qədər Azərbaycandakı bütün ölümləri dramın lap başlanğıcında oxuduğumuz "Ölüm məlun bir iblisdir, o varlıqdan kənar olmaz", "Rəqabətdən, xəyanətdən yaranmışdır bu iblis ki", "Bu iblis qatil olduqca həyat sevdəsi var olmaz" kimi misralardan boylanan iblislərin əlləri törətmişdir.

Dramın əsas obrazları Xeyir Tanrısı Hürmüz və Şər Tanrısı Əhriməndir. Burada adlar da, onlarla bağlı motivlər də "Avesta"ya birbaşa bağlıdır. Şair əsərə öz dövrünün donunu geyindirib, havasını hopdurmaq üçün Dağlar Sultanı və Zülmət obrazlarını yaratmışdır. 1937-ci ildə qəlb, varlığı işıqla, nurla dolu olan minlərlə Dağlar Sultanları şər qüvvələri təmsil edən Zülmətlərin qurbanına çevrildilər. Həmin Zülmətlər insan cildinə girmiş iblislər, şeytanlarıydılar. Səməd Vurğun onları görürdü, tanıyırdı, iblis olduqlarını da bilirdi.

Çox maraqlıdır ki, B.Vahabzadə və C.Abdullayev Səməd Vurğunun əsərə gətirdiyi, lakin "Avesta"da olmayan motivlərə və obrazlara öləri toxunmuşlar. Onlar Dağlar Sultanı və Zülmət

obrazlarının adlarını çəkir, lakin bu obrazlarla bağlı motivləri drama gətirməklə şairin məhz öz zamanının mənzərəsini yaratmaq məqsədi güddüyünü söyləyə bilərik. Həm "Avesta"da, həm də Səməd Vurğunun dramında Hürmüz və Əhrimənin bütün ideya və idealları, duyğu və düşüncələri çıpaqlığıyla verilmişdir. Onların biri gecəni-qaranlığı, digəri gündüzu-ışığı təmsil edir. Biri xeyirin, digəri şərin təmsilçisidir. Bunlar aydındır "Avesta"da Hürmüz və Əhrimən öz aralarında mübarizə aparırlar. Şair isə bu mübarizənin səhədlərini daha dəqiq cizmiş, onu daha aydın, daha qabarıq və bəlkə də oxucuya, tamaşaçıya daha yaxşı çatdırmaq üçün hadisələri öz dövrünün məstəvisinə gətirmiş, burada Dağlar Sultanı və Zülmət obrazlarını səhnəyə çıxarıb qarşılaşdırılmışdır. Dağlar Sultanı Hürmüzün, Zülmət isə Əhrimənin sərkərdəsidir. Səməd Vurğun səhnədə həm Hürmüzlə Əhriməni, həm də onların sərkərdələrini qarşılaşdırır. Sərkərdələr isə qoşunun başında durur. Hürmüzlə Dağlar Sultanı, Əhrimənlə də Zülmət eyni havayla nəfəs alırlar. Səməd Vurğun əsərin bir yerində Hürmüzün diliylə hər iki obrazın iç dünyasını, xarakterini, həyat amalı, nə üçün doğulub, nə üçün yaşadığını çox gözəl, poetik və boyuk ustalıqla açıb göstərmişdir:

Hürmüz

*Niyə dəş doğmadı, zalım,
səni xələq etdi anam?
Sən deyilsənmi bu aləmdə
bütün xeyri danan?
Sən deyilsənmi bu tarixləri
çaxnaşdıran al...
Qoca Hürmüz də mənəm!
Gəl, yənə meydanıma gəl!* [7, s.282]

Hürmüz bunları Əhrimənə deyir. Əhrimən bizim iblis, şeytan adlandırdığımız mifoloji varlıq deyil. O nə insan, nə də vicdan sözüne inanmır. Onun varlığı, canı, ruhu qanla yoğrulmuşdur. İçində zərrə qədər də nur yoxdu, qaranlıqdır, zülmətdir. Bunu Əhrimənin özü də yaxşı bilir:

Əhrimən

*Mənim andım var azəldən,
bunu yer bilsə gərək,
Ayağım dəydiyi torpaqda
çiçək bitməyəcək!.....* [7, s.282]

Səməd Vurğunun qələmindən süzülüb bu misralar çox şeyləri güzgü kimi apaydın göstərir. "Vaqif" dramında "Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır, Dünya qan üstündə bir xanımandır", - deyəndə Qacarlı Əhrimənin duyğuları, düşüncələri, əməlləri necə də ust-ustə düşür. Mən bir yazımda Qacarıq Stalin, İbrahim xan Bağirov və Vaqifin Səməd Vurğun olduğunu yazmışam. Bu dramda da Əhrimən Stalinin, Zülmət Bağirovun, Kugün isə Səməd Vurğunun özüdür. Bilmək lazımdır ki, dramda hər şey Azərbaycan torpağında baş verir. Hürmüzlə Əhrimən burada qarşılaşırlar. Stalinlə Hitlerin müharibəsi isə Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda gedirdi. Əsərdən bir parçaya baxın:

Dağlar Sultanı

*Çünki insan yararır insana dost olmaq üçün.
Hürmüzün ruhu sıvarmış bu məhəbbət bağını,
Bizim odlar beşiyi-döğmə vətən torpağını.*

Hürmüz

Vətanın sevgisi xoşdurmu?

Dağlar Sultanı*O şərbət kimidir,**Vətən andı, vətən eşqi əbədiyyət kimidir [7, s.279].*

Səməd Vurğun "Bizim odlar beşiyi-doğma vətən torpağı" misrasıyla dramdakı hadisələrin yalnız Azərbaycanla bağlı olduğunu, ondan kənara çıxmadığını, Vətən sevgisi deyəndə də məhz Azərbaycan sevgisini nəzərdə tutduğunu çox aydın və gözəl ifadə etmişdir. Burada nə Vətən kimi SSRİ-nin, nə də ona sevginin heç bir iştiratı yoxdur. Əgər bu əsər Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunsaydı, onda Vətən deyəndə yalnız SSRİ-dən, vətən sevgisi deyəndə də yalnız SSRİ-yə sevgidən söhbət gəldə bilərdi. Axı müharibənin bir tərəfində Azərbaycan yox, SSRİ dururdu. Davanın getdiyi torpaq da Azərbaycan yox, SSRİ idi. Daha maraqlı bir ustalıq da onaydı ki, Hürmüzün ruhu SSRİ-dəki yox, yalnız Azərbaycandakı məhəbbət bağını suvarmışdı. Burada şair "məhəbbət bağı" deyəndə ürəkləri nəzərdə tutur və demək istəyir ki, ürəklərimizdəki Azərbaycan sevgisini Hürmüzün ruhu suvarmışdı. Əsərin əlimizdə olan parçasında istər vətən kimi, istərsə dəvə aparan ölkə kimi SSRİ-yə aid etmək mümkün olan ən xırda iştiratı da yoxdur.

Səməd Vurğun həyat şairiydi. Onun yaradıcılığı öz dövrünün aynasıdır. Belə olan halda heç bir şübhə yoxdur ki, 1937-ci il repressiyalarının bütün ağı-acılarını duymuş, yaşamış şair o qanlı-qadalı illərin üstündən susaraq adlayıb, onları unuda bilməzdi. Səməd Vurğun yaradıcılığında o qanlı olayların öz poetik əksini tapmaması da bu fikri söyləməyə tam əsas verir ki, "Hürmüz və Əhrimən" dramının başlıca ideyası sovet cəmiyyətində və onun bir parçası olan Azərbaycanda üz-üzə durmuş, qarşı-qarşıya dayanmış işıqla zülmət, xeyir və şər qüvvələrin çarpışmasından başqa bir şey deyil. Burada Əhrimənin 1937-ci il repressiyalarının başında duran, ruhu da, vicdanı da qanla yoğrulmuş Stalinin, Zülmətin isə onun əlaltıları Bağirov və başqalarının ümumiləşmiş obrazı olduğuna çox aydın işarələr var. Hürmüz obrazı aydındır. O "Avesta"da olduğu kimi, Səməd Vurğunun dramında da insanı xeyir işlər görmək üçün yaradan, varlığını xeyirxahlıqla yoğuran, içini işıqla, nurla dolduran, özü də başının üstündə durub onu qoruyan Tanrıdır. S.Vurğun özü də yaxşı bilirdi ki, onun 37-ci ildə repressiya məşininin ağzından sağ çıxmış bəndənin yox, Tanrının işiydi. Hətta belə düşünmək olar ki, dramdakı Küsgün də şairin özünün və onun təmsalində Azərbaycan xalqının obrazıdır. Buna Küsgünün aşağıdakı sözlərində yaxşı iştiratlar var:

Küsgün*(ətəfə)*

*Mənim eşqimin artıq
rübəbi yüz daşa dəydi,
Mənim sərvimi birdən
boran döydü, külək əydi.
Sevinmədi yazıq ömrüm,
səadətini dili lalmış,
Gülür bu gün bütün aləm,
bir ağlamaq mənə qalmış [7, s.277].*

Görəsən eşqinin rübəbi yüz daşa dəyən Səməd Vurğunun özü deyildimi?! Axı şairin həm öz eşqi, həm də Vətən eşqi doğrudan da daşa dəymişdi. Onun sərvini boranlar döymüş, küləklər əymişdi. Bəs bunlar nə deməyi idi?! Sərv vüqar, ucalıq, məğrurluq rəmzidir. Azərbaycandan vüqarlı, ucalıq, məğrurluq təmsal olan neçə-neçə oğullarını 1937-ci il repressiyalarının boranı döyüb, küləyi əymədimi?! Mərd, məğrur oğullarının sınımağı, əylməyi Vətənin belini qırmadımı?! Bütün dünyanın güldüyü bir vaxtda ağlayan azadlığını itirib, Stalin rejiminin çaynağında çabalayan Azərbaycan deyildimi?! Bu fikirləri şairin aşağıdakı misraları ilə təsdiqləyir ki, onların əksini söyləmək mümkünsüzləşir:

*Gəlir dağ gövdəli bir pir,
onun alnında hikmət var,
Onun qəlbində, ruhunda,
tükənməz bir məhəbbət var.
Gəlir qartal vüqarlı...
öptür göylər ayağından,
Kimin qanunu düzdürsə,
onun hökmündə qüdrət var.
O insanlıqla fəxr eylər,
gözlərdə feili, rəftarı,
Günəşdir vicdanı, qəlbini,
kəmil mülkündə ülfət var.
Azadlıqdır onun eşqi,
həyatdır ən böyük andı,
Onun qüdsi kitabında
nə istibdad, nə möhnət var! [7, s.278]*

Şair kimisə gözləyir, onun gözləri uzaqlara dikilib. Birdən gözlərinə "dağ gövdəli bir pir" görünür. Şairin gözlədiyi də həmin "dağ gövdəli pir"dir. Çünki "Azadlıqdır onun eşqi, həyatdır ən böyük andı". Şairin qəlbində azadlıq duyğularını oyanmışdır. Şair "alınna müdriklik yazılmış o dağ gövdəli pir"i ona görə gözləyirdi ki, azadlıq günəşimiz onun gəlişiyə doğacaqdı. Səməd Vurğun burada Hürmüz obrazında Tanrıya üz tutaraq onu çağırırdı. Şair elə bir dövrdə yaşayırdı ki, Azərbaycanı Stalinin qanlı çaynağından yalnız Tanrının qurtarıb azadlığa qovuşduracağına inanırdı. Bunun başqa yolunu görmürdü və o yol da həmin vaxt yoxuydu. O yollar Stalin rejiminin "ət məşinlərin" ağzından axan qan sellerinin yaratdığı göllərin altında itib-atmışdı.

Nəticə / Conclusion

Səməd Vurğun "Hürmüz və Əhrimən" dramının mövzusu və bəzi motivlərini "Avesta"dan götürsə də, onu öz hiss və həyəcanları, duyğu və düşüncələri ilə o qədər zənginləşdirmişdir, əsərin tarixiliyinə elə böyük ustalıqla müasirlik donu geyindirmişdir ki, ağıllı oxucu burada Zərdüştdən çox şairin obrazını, Zərdüştdən çox şairin dövrünün mənzərəsini görür. Səməd Vurğun bütün tarixi mövzulara bu cür yanaşmış, folklorlardan götürdüyü heç bir mövzunu nəzmə çəkməmiş, hər hansı əfsanə və rəvayət olursa-olsun, onu öz dövrünün boyalarıyla çağdaşlarının duyumuna uyğun yenidən boyayıb oxucularına göstərmişdir. Bunu yalnız böyük sənətkarlar bacarırlar.

Ədəbiyyat / References

1. Arif Məmməd. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, AMEA Nəşriyyatı, 1964.
2. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğunun poetikası. Bakı, Gənclik, 1976.
3. Məhdixan Vəkilov. Səməd Vurğunun tərcümeyi-halı. Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə, birinci cild. Bakı, AMEA Nəşriyyatı, 1960.
4. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı, Yazıçı, 1986.
5. Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə, beşinci cild. Bakı, AMEA Nəşriyyatı, 1972.
6. Vəkilov Məhdixan. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, Yazıçı, 1986.
7. Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə, üçüncü cild. Bakı, AMEA Nəşriyyatı, 1961.
8. Bəxtiyar Vahəbzadə. Səməd Vurğun. Bakı, Azərneşr, 1968.

Драма Самеда Вургунa “Хормуз и Ахриман”: легенда как облачение истины

Ислам Садыг

Доктор филологических наук

Институт Фольклора НАНА, Азербайджан.

E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Резюме. У великого азербайджанского поэта Самеда Вургунa есть несколько незавершенных произведений. Одно из них драма “Хормуз и Ахриман”. Это произведение было написано в 1943 году, но осталось незавершенным. Самед Вургун сам сказал, что его посвятил Великой Отечественной войне. Но в этой драме нет ни одного факта, на основе которого можно было связывать это произведение с Великой Отечественной войной. К сожалению, все эти вопросы остаются нерешенными. В тоже время в этом вопросе чувствуется большая нужда. В данной статье разъясняются причины почему оно не было завершено, уточняется тот факт, что эта драма была посвящена не Великой Отечественной войне, а репрессиям 1937-го года.

Ключевые слова: Самед Вургун, “Хормуз и Ахриман”, драма, война